

‘ALLES IS ECONOMIE.....’

door prof. dr. Henriëtte Maassen van den Brink

Inaugurele rede uitgesproken op 14 mei 1998 bij de
aanvaarding van het ambt van hoogleraar in de
Economie van het Huishouden aan de
Landbouwniversiteit Wageningen.

‘ALLES IS ECONOMIE.....’

Simplex sigillum veri: eenvoud is het kenmerk van het ware

(Ludwig Wittgenstein)

Mijnheer de Rector Magnificus, dames en heren,

Het vakgebied van de Economie van het Huishouden ontwikkelt zich steeds meer tot een levenskrachtige specialisatie. De laatste decennia is een theorie ontwikkeld ten aanzien van de Economie van het Huishouden, die is gefundeerd in de neoklassieke micro-economische theorie van het consumentengedrag. Uitgangspunt van de neoklassieke theorie is het zogenaamde methodologisch individualisme (Klant, 1978). Dit is de wetenschapsopvatting dat alle wetenschappelijke theorieën dienen te worden geformuleerd in termen van gedrag en keuzen van individuen en niet, zoals bijvoorbeeld in het marxisme, in termen van handelingen van groepen (proletariërs, kapitalisten, landeigenaren enzovoorts). De neoklassieke theorie neemt het gedrag van individuen of huishoudens en van individuele ondernemers als uitgangspunt. Veel aandacht wordt hierbij besteed aan de analyse van besluitvorming. Sociale gebeurtenissen worden verklaard uit het rationele gedrag van participerende individuen, onderhevig aan restricties van de situatie. Deze beperkingen op het realiseren van voorkeuren hebben in de Economie van het Huishouden vaak de vorm van een inkomensrestrictie (de beperktheid van het inkomen) en een tijdsrestrictie (de beperktheid van het aantal beschikbare uren per dag). Het centrale probleem in de Economie van het Huishouden is dan ook: hoe kunnen

schaarse bronnen, zoals tijd en geld, zo goed mogelijk worden aangewend om tot een maximaal welbevinden, welvaart of nut te komen?

Onze tijd (24 uur per dag) en ons geld (het inkomen dat wij verdienen) zijn beperkt. In het dagelijks bestaan moeten we daarom afwegingen maken tussen wat we willen en wat we kunnen realiseren. Willen we zelf voor ons kind zorgen of willen we het uitbesteden aan de zorg van anderen om in die tijd betaald te kunnen werken?

Hiervoor moet een kosten-baten afweging worden gemaakt. Bij die afweging worden zowel psychische als materiële kosten en baten betrokken. Psychische baten zijn bijvoorbeeld het plezier dat we hebben in het zelf zorgen voor het kind. Psychische kosten zijn bijvoorbeeld de eentonigheid en onplezierigheid van het werk dat we moeten verrichten (het disnut van het werk). Materiële kosten zijn de kosten van kinderopvang die moeten worden betaald als we ons kind uitbesteden aan de kinderopvang (indien beschikbaar) of het loon dat we moeten missen als we thuisblijven om zelf voor het kind te zorgen.

Iedereen besteedt haar of zijn inkomen zo dat dat het grootst mogelijke totaal aan nut oplevert. Daarmee kunnen de beginselen ook in termen van preferenties (voorkeuren) uiteengezet worden. Als het nut van het ene goed hoger is dan dat van het andere, wordt het ene goed boven het andere geprefereerd. Deze afweging wordt voorzien van het predikaat rationeel, maar rationeel handelen heeft hier dus een zeer beperkte betekenis. Rationeel gedrag is het maximaliseren van nut onder randvoorwaarden, gebaseerd op intreding van de geleidelijke verzadiging bij uitbreiding van bezit en gebaseerd op de beginselen van de keuzeloga. Er wordt gekozen

volgens logische regels, waarbij transitiviteit (wie a prefereert boven b en b boven c, prefereert a boven c) de belangrijkste regel is. Naast het gedrag van consumenten, wordt ook het gedrag van producenten optimaliserend opgevat: producenten streven naar maximale winst onder randvoorwaarden.

Belangrijk in de neoklassieke theorie is het onderscheid tussen keuzen die worden gemaakt door individuen en processen die zich afspelen op het niveau van de markt. Zo wordt de prijs van een goed bepaald door de geaggregeerde vraag en aanbod op de markt. Onder geaggregeerde vraag en aanbod wordt verstaan de som van de vraag en het aanbod van alle individuele vragers (consumenten) en aanbieders (producenten). Voor de individuele vrager is de prijs van het goed een gegeven: doordat er heel veel vragers en aanbieders op de markt zijn, kan een individuele vrager geen invloed uitoefenen op de prijs. De begrippen vraag en aanbod zijn dan ook van cruciaal belang in de economische analyse. De verhouding tussen vraag en aanbod wordt in de economie duidelijk gemaakt met behulp van het zogenaamde Marshallian cross: hoe lager de prijs van een goed, hoe groter de vraag; hoe hoger de prijs, hoe groter het aanbod. Evenwicht, de situatie waarin vraag en aanbod aan elkaar gelijk zijn, is een kernbegrip in de economie. Met deze evenwichtanalyse formaliseren de neo-klassieke economen de ideeën van de econoom Adam Smith (1723-1790).

Over het algemeen stellen economen dat zij niet kunnen aangeven wat rechtvaardig is, maar wel kunnen aangeven wat doelmatig of efficiënt is. Onderzoek naar realisatie van rechtvaardigheid moet, omdat het niet waarde-

vrij is, buiten de deuren van de wetenschap gehouden worden. Dit ideaal van objectief 'waardevrij' onderzoek wordt door vele economen nagestreefd.

Rechtvaardigheid is een zaak voor politici; economen beweren dat zij slechts aangeven hoe een bepaalde doelstelling van rechtvaardigheid het best bereikt kan worden. Volgens deze zeer gangbare opvatting is de economie waardevrij voor zover zij geen uitspraken doet over wat rechtvaardig is of over welke doelstellingen moeten worden bereikt, maar alleen aangeeft hoe gegeven doelstellingen het best gerealiseerd kunnen worden. Het is daarbij de kunst om modellen te kiezen die relevant zijn om de hedendaagse wereld te verklaren. Het theoretisch onderzoek moet gericht zijn op analyse.

De toepassing van de wiskunde, met name de differentiaalrekening, is bij uitstek geschikt om het optimale gedrag van economische subjecten die streven naar maximaal nut of maximale winst te analyseren. Vooral in de micro-economie vindt een uitgebreide toepassing van de wiskunde plaats, de technieken worden steeds meer verfijnd en toegepast op velerlei gebieden.

Heden ten dage redeneert tachtig tot negentig procent van de economen numeriek en baseert zich op de Angelsaksische traditie, waarin denkbeelden van Smith, Ricardo, Marshall en Keynes een hoofdrol spelen. De mogelijkheden die de econometrie biedt en de ontwikkeling van de empirische modellen geeft de hedendaagse econoom een gereedschapskist, waarmee zij of hij de werkelijkheid analyseert.

De neoklassieke theorie is aantrekkelijk omdat het een elegante en eenvoudige theorie is die voor veel verschijnselen in de sociale werkelijkheid een verklaring

kan bieden. De toepassing van de neoklassieke theorie op andere terreinen heeft geleid tot geheel nieuwe wetenschapsgebieden zoals de 'new home economics' oftewel de economie van de huishoudelijke sector, rechtseconomie, onderwijs economie en gezondheids-economie. Daarnaast is de neoklassieke theorie inmiddels toegepast op onderwerpen als de keuze van een huwelijkspartner, het krijgen van kinderen, criminaliteit en straf, drugs enzovoorts. Een econoom die veel werk heeft gemaakt van het toepassen van de economische theorie op andere terreinen is de Amerikaan Gary Becker (1996). In 1992 won hij voor dit werk de Nobelprijs voor de economie.

Sociale wetenschappers verwijten economen vaak dat zij zich op hun onderzoeksterrein begeven. Ondanks dit verwijt van 'economisch imperialisme' nemen ook steeds meer sociale wetenschappers de economische benadering over.

Vooraf op het onderzoeksterrein van de besliskunde in de sociale wetenschappen worden vele elementen van de economische theorie van het individuele gedrag teruggevonden. In de normatieve besliskunde worden langs formele weg modellen opgesteld om een beslissingsproces optimaal te laten verlopen. Deze modellen beschrijven hoe een rationeel persoon zich zou moeten gedragen om optimale beslissingen te nemen. De beschrijvende besliskunde heeft als uitgangspunt het idee dat mensen zich niet volgens formele modellen gedragen en niet zonder meer een optimaliseringscriterium hanteren, zoals de persoon in de normatieve besliskunde (Koele & van der Pligt, 1993). Met name de psychologen Tversky & Kahneman (Tversky, 1992, Fox & Tversky, 1995, 1996^a, Kahneman & Tversky, 1996^b) hebben veel

bijgedragen aan de integratie van de economische en psychologische theorieën in besluitvormingsprocessen.

De neoklassieke theorie behoort tot die zeldzame theorievorming die in staat is in haar eenvoud alles absorberend te zijn. Er is niets dat niet in de theorie past of zou kunnen passen. De Freudiaanse psychoanalyse is mijns inziens de enige theorie die dit criterium eveneens evenaart. Een mooi voorbeeld van een toepassing van de neoklassieke theorie op een onderzoeksterrein waar men dat niet zou verwachten is de emotietheorie van Frijda (1986). Althans vanuit een 'economisch imperialistische opvatting' is mijns inziens deze emotietheorie fraai te duiden in termen van de neoklassieke theorie. Emoties of emotionele verschijnselen zijn relevant voor de belangenbevrediging van het individu. Het emotieproces kan worden gezien als een informatieverwerkingsproces. Er zijn een aantal stappen te onderscheiden die, in termen van de economische theorie, beschreven kunnen worden als een kosten/baten afweging onder randvoorwaarden. De definitie van belangenbevrediging vertoont overeenkomsten met de nutsmaximalisatie opvatting: het gaat om de keuze tussen voorkeuren voor een bepaalde stand van zaken met als doel belangenbevrediging. Externe gebeurtenissen worden vergeleken met de bevredigingscondities van de belangen. De kern van het emotieproces dat bestaat uit een aantal stappen (analyse, vergelijking, evaluatie en gedragsgeneratie) vertoont overeenkomsten met de hierboven beschreven regels van transitiviteit. Recent is in het *Journal of Economic Literature* (Elster, 1998, Rabin, 1998) aandacht besteed aan het belang van een emotietheorie voor de economische theorie. Volgens Elster (1998) is voor economen vooral de relatie tussen

emoties en motivaties interessant. Vaak worden de interacties tussen emoties en belangen in economische modellen opgevat als psychische kosten of baten. Deze psychische kosten of baten worden in de nutsfunctie op één lijn gesteld met het nut dat mensen ontleen aan materiële beloning. In andere economische modellen worden emoties gezien als een gegeven en niet als gedragskeuze. Elster ziet emoties in een duale rol. Emoties zijn van invloed op het intrinsieke proces van de gedragskeuze en van invloed op de extrinsieke uitkomst, namelijk de beloning.

Een empirische aanzet tot de integratie van de emotietheorie van Frijda (1986) en de economische theorie in termen van nutsmaximalisatie is uitgevoerd door Plug (1997).

In samenhang met de economische theorievorming zijn empirische analyses van groot belang. Op grond van kritische analyses van de theorie zijn uitbreidingen voorgesteld die goede aanknopingspunten bieden voor empirisch onderzoek. Ook op het terrein van de Economie van het Huishouden vindt een bijdrage aan de theorievorming plaats. Deze uitbreidingen zijn gericht op:

- 1) De eenheid van analyse. Het is niet meer vanzelfsprekend, dat er één hoofd van het gezin is, die het welbevinden van het hele gezin maximaliseert. Het individu en zijn vrouw (Maassen van den Brink & Gustafsson, 1995) is uit den boze;
- 2) De dynamiek van huishoudens. Huishoudens veranderen in de tijd van samenstelling. De samenstelling van huishoudens en de veranderingen in de tijd bepalen haar behoeften;

- 3) Een typologie van huishoudens gebaseerd op de levenscyclus;
- 4) Een onderscheid in activiteiten (noodzakelijk en preferent) binnen huishoudens, en
- 5) Een onderscheid in soorten restricties zoals preferenties, waarden en normen, besluitvormingsprocessen, attitudes, emoties, machtsposities, enzovoorts (Hagenaars, 1988, Hagenaars & Wunderink van Veen, 1990, Kooreman, 1992, Maassen van den Brink, 1994, Maassen van den Brink & Groot, 1994, 1997, Kooreman & Wunderink, 1997).

Ook de toepassing van de econometrische technieken is tot grote ontwikkeling gekomen. Dit heeft geleid tot een scala van arbeidsaanbod-, huishoudproductie- en speltheoretische modellen (voor een overzicht zie Maassen van den Brink, 1994). Bij de ontwikkeling van de speltheoretische modellen en empirische toetsing in de Economie van het Huishouden speelt tegenwoordig vooral de experimentele economie een rol (Van Velzen, Oosterbeek, Sonnemans, 1998).

Geschiedenis van het vakgebied

Het vakgebied 'Economie van het Huishouden' heeft een snelle ontwikkeling doorgemaakt. Pas in 1974 werd het gebied als onderzoekscluster binnen de economie gedefinieerd als 'New Home-Economics'. Er ontstonden in korte tijd twee spraakmakende scholen, de Chicago School en de Pennsylvania School. In deze traditie hielden en houden wetenschappers zich vooral bezig met verklaringen voor de leeftijd waarop vrouwen kinderen krijgen en het aantal kinderen. Het gaat hier om de relatie tussen economie en demografie, waarbij

onder andere de effecten van inkomen en bestedingen op de geboorte van het aantal kinderen in een huishouden worden onderzocht.

Voor huishoudkundigen bestond het vakgebied 'home-economics' al veel langer. Deze benaming had echter niets te maken met de economische wetenschap. Het ging in de eerste plaats om het zo efficiënt mogelijk voeren van het huishouden. Boerinnen waren de eerste vrouwen die met problemen ten aanzien van de combinatie zorg en arbeid werden geconfronteerd. Voor het agrarisch bedrijf was het belangrijk dat het huishouden en het bedrijf beide productief en doelmatig werden gevoerd. De bevoogdende gedachte erachter was dat vrouwen de vooruitgang in het agrarisch bedrijf in de weg zouden staan als zij niet beter werden voorgelicht en geïnformeerd.

In 1951 stelde de Landbouwhogeschool Wageningen een commissie in die moest onderzoeken of het belangrijk was om te komen tot hoger onderwijs en onderzoek in de Huishoudwetenschap. Vanwege de combinatie van Huishoudwetenschappen met het onderwijs en onderzoek naar productie en consumptie bleek Wageningen bij uitstek geschikt een dergelijke academische studie op te zetten. Ook de aanwezigheid van speciale onderzoeksinstituten was een voordeel. In het voorjaar van 1952 vertrok een delegatie van deskundigen met Marshall-hulp naar de Verenigde Staten, waar al een academische studie Huishoudkunde bestond (Mazeland, 1987). De farmaceut Mien Willinge Prins-Visser, presidente van de Nederlandse Bond van Plattelandsvrouwen werd als eerste benoemd tot hoogleraar Landbouwhuishoudkunde ('Home Economics'). Sinds de jaren vijftig passeert een groot aantal vakken de revue, die

relevant worden geacht voor de studie. Tot het kernonderzoek van huishoudkunde blijft echter door de jaren heen het proces van besluitvorming, de huishoudelijke arbeid, tijdsbesteding, de woning, inkomsten en bestedingen, huishoudtechnologie, voeding en gezondheid behoren.

Uit de opsomming van deze thema's blijkt dat er meer overeenkomsten zijn tussen de economische wetenschap, in het bijzonder de Economie van het Huishouden en de huishoudkunde dan menig econoom/econometrist en huishoudkundige zou bevroeden. Waarschijnlijk heeft ook hier het 'economisch imperialisme' toegeslagen.

Omvang van het vakgebied

Over de definitie van 'wat is een huishouden' en 'wat is een gezin' zijn vele artikelen verschenen. In de economische wetenschap wordt eenvoudig de definitie gehanteerd zoals het Centraal Bureau voor de Statistiek deze omschrijft: 'het begrip huishouden heeft betrekking op alle groepen van twee of meer personen die in huiselijk verkeer met elkaar samenwonende, ongeacht de aard van de onderlinge relatie tussen de samenwonende personen'. In het economisch empirisch onderzoek worden daar alle eenpersoonshuishoudens aan toegevoegd.

Op dit moment zijn er 6,5 miljoen huishoudens in Nederland, waarvan 2,1 miljoen eenpersoonshuishoudens en 4,4 miljoen meerpersoonshuishoudens. Sinds 1987 neemt het aantal huishoudens met 100.000 per jaar toe. Hiervan komt bijna de helft voor rekening van de eenpersoonshuishoudens. Het aantal ongehuwd samenwonenden is de afgelopen 10 jaar gestegen en het aantal gehuwden met kinderen gedaald. In 2010 zullen er naar verwachting 7,4 miljoen huishoudens zijn.

Ons Nationaal Inkomen (plusminus 650 miljard) wordt verdiend door huishoudens. Het gemiddeld huishoudinkomen van een eenpersoonshuishouden is 27.000 gulden per jaar. Voor meerpersoonshuishoudens bedraagt het gemiddeld jaarinkomen 56.500 gulden. De cijfers van de binnenlandse consumptie laten zien dat op dit moment huishoudens één van de stuwende krachten achter de economische groei in Nederland zijn. De toenemende werkgelegenheid en de positieve koopkrachtontwikkeling dragen bij aan een toename van de consumptie van goederen en diensten. Het gezin begeeft zich meer en meer in zaken. Het uitbesteden van taken in het gezin naar diensten op de markt is een nieuwe ontwikkeling, waar nog weinig onderzoek naar is gedaan.

Actuele aandacht voor het huishouden

Eén van de meest opvallende sociale ontwikkelingen van de afgelopen dertig jaar zijn de veranderingen in de leefpatronen en de sociaal-economische positie van vrouwen. Het meest zichtbaar zijn deze in het veranderende arbeidsmarktgedrag van vrouwen. Of meer, in het bijzonder, in de arbeidsdeelname van vrouwen. En dan met name de arbeidsdeelname van vrouwen met jonge kinderen. Ook de leefpatronen en de sociaal-economische positie van mannen zijn aan veranderingen onderhevig, maar de veranderingen hierin zijn over het algemeen minder groot dan die onder vrouwen. Deze veranderingen in leefpatronen passen binnen een opvatting waarin betaalde arbeid en economische zelfstandigheid van alle individuen in de samenleving wordt gewaardeerd, en er wordt gestreefd naar een gelijkere verdeling van betaalde en onbetaalde arbeid.

Deze veranderingen in leefpatronen en opvattingen over de sociaal-economische positie van vrouwen en mannen leidt er toe dat het huishouden in het middelpunt van de belangstelling staat in de economische politiek en in de media. Ook in de wetenschap is er meer aandacht voor het huishouden als object van studie (Maassen van den Brink & Groot, 1998).

Ongeveer 5% van de artikelen in het belangrijkste elektronische bestand van de wetenschappelijke economische literatuur (econlit) gaat over Economie van het Huishouden. Ook binnen de sociologische en psychologische wetenschappelijke literatuur is het onderzoek naar huishoudens en gezinnen talrijk.

Gezien de basisprincipes en de toepasbaarheid van de micro-economische theorie van het consumentengedrag en huishoudens als kern van het economisch gedrag is de stelling 'alles is economie' eenvoudig te verdedigen. Het omvat immers, om binnen de terminologie van de missie van het Kenniscentrum Wageningen te blijven, alles op het terrein van arbeid en kapitaal, productie, consumptie tot gedrag, beheer en bestuur. Oftewel van de agroproductiekolom tot het beheer van de groene ruimte.

Onderzoeks- en onderwijsprogramma

Deze vier feiten: de historie, de omvang en belang van het vakgebied binnen de economische wetenschap, de plaats in Nederland en de actuele aandacht voor gezinnen zijn de bouwstenen voor een onderzoeks- en onderwijsprogramma voor de komende jaren.

Dit wetenschappelijk programma kan worden onderverdeeld in vier hoofdthema's.

Voortzetting van de 'traditionele' onderzoekslijnen

In deze onderzoekslijn zal de komende jaren verder worden gewerkt aan onderzoek naar tijdsbestedingspatronen, huishoudproductie en de relatie tussen betaalde en onbetaalde arbeid. Vooral de uitbreiding van het huishoudproductiemodel (Willis, 1971, 1973) met een empirische invulling van de kwaliteit van het kind biedt interessante aanknopingspunten voor de toekomst (Maassen van den Brink, 1994).

Integratie van economisch, sociologisch, psychologisch en huishoudtechnologisch onderzoek

In deze onderzoekslijn staat de integratie tussen inzichten uit diverse wetenschappelijke disciplines voorop. In dit kader is inmiddels onderzoek uitgevoerd naar de relatie tussen huwelijksconflicten, arbeidsaanbod en huishoudproductie. Maar ook is onderzoek uitgevoerd naar de kosten van stress en naar gezondheid en geld. (Maassen van den Brink, 1994, Maassen van den Brink & Groot, 1994, Maassen van den Brink & Groot, 1997, Groot & Maassen van den Brink, 1998, Groot, Maassen van den Brink & Plug, 1998, Groot, 1998).

Wetenschap en beleid

Naast wetenschappelijke kwaliteit en relevantie behoort maatschappelijke overdracht van onderzoeksresultaten mijns inziens tot het standaardinstrumentarium van de wetenschapper. Het is dan ook vanzelfsprekend dat alle relevante onderzoeksresultaten via symposia en populair wetenschappelijke publicaties aan mensen buiten de universitaire gemeenschappen worden overgebracht. Voorbeelden van onderzoek met maatschappelijke vraagstellingen zijn: Het rendement van Kinderopvang

(Groot & Maassen van den Brink, 1996), Kinderopvang tussen markt en overheid (Maassen van den Brink & Groot, 1996), Verlate uittreding, oorzaken van uittreding uit het arbeidsproces ruim na de geboorte van het eerste kind (Groot & Maassen van den Brink, 1997), Arbeidsmarktflexibiliteit en scholing van oudere werknemers (Groot & Maassen van den Brink, 1997), De Nederlandse Emancipatie Index, een monitor van de sociaal-economische positie van vrouwen en mannen (Maassen van den Brink & Groot, 1998).

Consumentengedrag

Het accent van de Leerstoel Economie van het Huishouden ligt vooral op het micro-economisch onderwijs en onderzoek gericht op privé huishoudens. Er wordt echter ook onderzoek gedaan op het terrein van het Facility Management en de economische aspecten van productie- en managementprocessen. Dit onderzoek richt zich op grotere huishoudens, zoals zorginstellingen (Van Ophem, 1998).

Beide onderzoeksrichtingen overlappen het onderzoek naar consumentengedrag, marktkunde en marketing (zie onder andere Rouwendal & Rietveld, 1994). Het gaat om inkomensverwerving en -besteding, maar ook over koopgedrag van consumenten. Deze onderzoekslijn zal de komende jaren worden uitgebouwd.

Vermeldenswaard in dit kader is een recent gestart onderzoek naar gezondheid, welzijn en armoede onder boeren (De Hoog et al, 1998). De eerste schattingen van welvaart onder boeren met behulp van de inkomenswaarderingsvraag laten zien dat 6,5% van de boeren tussen 50 en 60 jaar, en 12% van de boeren boven de 60 jaar onder de armoedegrens vallen. De gezondheids-

toestand van agrarische bedrijfshoofden is over het algemeen beter dan onder de rest van de Nederlandse bevolking. Het bezoek aan huisartsen, specialisten en fysiotherapeuten ligt over het algemeen een stuk lager dan bij de rest van de bevolking. Ook komen er minder gezondheidsproblemen voor onder de boerenbevolking (Maassen van den Brink et al, 1998).

Twee onderzoeken uit genoemde thema's wil ik graag nader met u bespreken.

Het eerste voorbeeld betreft onderzoek naar de relatie tussen gezondheid en bestedingen en het tweede voorbeeld betreft de prijs van stress.

Gezondheid en Bestedingen

Gezondheid is de belangrijkste determinant van welzijn. Gezondheid heeft ook een grote invloed op de verdien-capaciteit. Een slechte gezondheid leidt tot een geringere verdien-capaciteit en daardoor tot een lager inkomen. Indirect heeft gezondheid zo ook een effect op de welvaart of het welzijn: een slechte gezondheid verlaagt het inkomen en een laag inkomen leidt tot een laag welvaartsniveau. Zowel de invloed van gezondheid op het welzijn als die op het inkomen is in de wetenschappelijke literatuur uitgebreid gedocumenteerd (zie bijvoorbeeld Groot, Maassen van den Brink & Plug, 1998). De relatie tussen gezondheid en welzijn is vooral in de gezondheidswetenschappen onderzocht. In het bijzonder in de Medical Technology Analysis (MTA) wordt gekeken naar de effecten van de gezondheidswinst door medisch ingrijpen op het welzijn van patiënten. Daarnaast wordt er ook in de gezondheidspsychologie veel onderzoek verricht naar de kwaliteit van leven van patiënten. In de

economische wetenschap is in vergelijking hiermee betrekkelijk weinig aandacht voor de effecten van ziekten op de welvaart van individuen en huishoudens. Naast een direct effect van gezondheid op welzijn en een indirect effect via het inkomen, is er nog een effect van gezondheid op de individuele welvaart te onderscheiden. Dit effect verloopt via het consumptiepatroon. Een slechte gezondheid beïnvloedt het consumptiepatroon en daardoor het welvaartsniveau. De invloed van gezondheid op het consumptie- of bestedingspatroon kan vele verschillende vormen aannemen. Te denken valt aan speciale (kostbare) consumptiegoederen die bij ziekte moeten worden aangeschaft, bijvoorbeeld voor diëten of voor aanpassingen aan de woning. Of aan diensten waarvan gebruik moet worden gemaakt, bijvoorbeeld voor verzorging. Ook kan een slechte gezondheid leiden tot beperkingen in het consumptiepatroon, bijvoorbeeld doordat bepaalde goederen niet meer geconsumeerd kunnen worden of doordat het meer inspanningen kost om bepaalde activiteiten te ondernemen. Verschillen in consumptiepatronen zijn een bron van welvaartsverschillen tussen huishoudens. Hieraan ligt de veronderstelling ten grondslag dat als twee huishoudens een identiek consumptie- of bestedingspatroon hebben, zij ook een gelijk welvaartsniveau hebben. Via de invloed van gezondheid op consumptiepatronen heeft gezondheid dus een (indirect) effect op welvaart. Gezondheidsverschillen tussen huishoudens zijn dus - door de verschillen die het te weeg brengt in bestedingspatronen - een bron van welvaartsverschillen tussen huishoudens. De vraag in hoeverre er welvaartsverschillen zijn tussen huishoudens waarin een of beide partners een ziekte of

aandoening hebben, is zeer zeker niet louter een academische vraag. In Nederland wordt een deel van de speciale voorzieningen voor mensen met een ziekte of aandoening vergoed door de ziektekostenverzekeraar, het ziekenfonds of komen in aanmerking voor vergoeding via de AWBZ. Ook voor mensen die beperkingen onderkennen in de activiteiten die ze kunnen ondernemen, zijn er speciale voorzieningen, bijvoorbeeld voor vervoer of vakantie. Een belangrijke beleidsvraag is of al deze speciale voorzieningen voor mensen met een ziekte of aandoening voldoende zijn. Compenseren deze voorzieningen in voldoende mate voor de invloed die de ziekte of aandoening heeft op de welvaart?

In een nog lopend onderzoek trachten wij na te gaan in hoeverre gezondheidsverschillen tussen huishoudens leiden tot verschillen in consumptiepatronen en in welke mate deze gezondheidsverschillen leiden tot welvaartsverschillen tussen huishoudens (Groot & Maassen van den Brink, 1998). Hierbij wordt gekeken naar huishoudens met twee volwassen partners (echtparen of personen die samenwonen). Voor het onderzoek is een huishoudconsumptiemodel geformuleerd, gebaseerd op de standaard micro-economische theorie van consumentengedrag (zie Deaton & Muellbauer, 1980). Het huishouden wordt in het onderzoek als de besliseenheid beschouwd en er wordt van uitgegaan dat het huishouden een gezamenlijke nuts- of welvaartsfunctie maximaliseert. Helaas stellen de empirische gegevens die wij tot onze beschikking hebben enkele beperkingen aan het aantal bestedingscategorieën dat kan worden onderscheiden. Het model kent drie bestedingscategorieën, te weten: vrije tijd van de man, vrije tijd van de vrouw en consumptieve beste-

dingen van het huishouden. Het model is dus eigenlijk een gecombineerd huishoudarbeidsaanbod- en consumptiemodel. In vervolgonderzoek zullen we met name de consumptieve bestedingen desaggregeren en ligt het in de bedoeling ook uitgaven aan diensten en duurzame consumptiegoederen in de analyses te betrekken.

Bovendien zullen we de eenheid van analyse uitbreiden naar afzonderlijke nutsfuncties voor de afzonderlijke leden van het huishouden.

De empirische gegevens voor het onderzoek zijn ontleend aan het Aanvullendvoorzieningengebruikonderzoek 1995 (AVO, 1995) van het Sociaal en Cultureel Planbureau. De AVO (1995) is een enquête onder meer dan 14.000 individuen. In het onderzoek zijn huishoudens met twee volwassenen tussen 18 en 65 jaar opgenomen. Werklozen, arbeidsongeschikten, zelfstandigen, militairen en mensen boven de 18 die nog in het voltijdsdagonderwijs zitten zijn buiten het onderzoek gelaten. Verder beperken we ons tot respondenten die de gezondheidsvragen, de inkomensvraag en de vragen over het aantal betaald gewerkte uren hebben beantwoord. Dit zijn 1274 huishoudens (2548 personen).

De gezondheidstoestand van individuen in het huishouden valt op verschillende manieren te meten. In het algemeen valt een onderscheid te maken tussen subjectieve en objectieve metingen van gezondheid. Bij subjectieve metingen worden respondenten gevraagd zelf een inschatting te maken van hun gezondheidstoestand ('hoe zou u uw gezondheid willen omschrijven: zeer goed, goed, matig, slecht, zeer slecht'). Zoals aangegeven in Bound (1991) zijn er een aantal redenen om argwanend te zijn over deze subjectieve zelf-evaluatie van gezondheid. Ten eerste kunnen de antwoorden niet vergelijk-

baar zijn tussen respondenten: wat de een als een goede gezondheid omschrijft, kan de ander een matige gezondheidssituatie noemen. Ten tweede, kunnen de antwoorden wel eens niet onafhankelijk zijn van de arbeidsmarktsituatie waarin men zich bevindt. Zo zullen mensen in de WAO hun gezondheid waarschijnlijk nooit als goed omschrijven, juist omdat ze arbeidsongeschikt zijn verklaard. Ten derde kunnen personen die niet participeren op de arbeidsmarkt hun gezondheid wel eens gebruiken om hun gedrag te rationaliseren.

Door deze vormen van 'bias' hebben subjectieve metingen van gezondheid vaak veel grotere effecten op arbeidsdeelname dan objectieve metingen. Om deze 'bias' te vermijden, maken we in het onderzoek gebruik van meer objectieve informatie over gezondheid. Aan de respondenten in het AVO (1995) is een lijst met 15 ziekten en aandoeningen voorgelegd met de vraag of men de ziekte of aandoening heeft of in de afgelopen 12 maanden heeft gehad. De lijst met ziekten en aandoeningen omvat: 1) astma, chronische bronchitis of CARA, 2) ernstige hartkwaal of hartinfarct, 3) hoge bloeddruk, 4) (gevolgen van) een beroerte, 5) ernstige maag- of darmstoornissen, langer dan 3 maanden, 6) ernstige ziekten aan gal of lever, 7) nierstenen of ernstige nierziekte, 8) suikerziekte, 9) rugaandoeningen van hardnekkige aard, langer dan drie maanden of hernia, 10) gewrichtsslijtage (artrose) van knieën, heupen, of handen, 11) gewrichtsontsteking (chronische reuma, reumatisch artritis) van handen of voeten, 12) epilepsie, 13) kwaadaardiger aandoening of kanker, 14) tuberculose, en 15) gevolgen van een ongeval.

In Tabel 1 is voor vrouwen en mannen de frequentieverdeling van de ziekten en aandoeningen weergegeven.

Ongeveer een kwart van de partners tussen 18 en 65 jaar blijkt last te hebben van een ziekte of aandoening. Iets meer dan 17% van de vrouwen en 18% van de mannen heeft een ziekte of aandoening; de overige 7-8% heeft twee of meer ziekten of aandoeningen.

Tabel 1 *Frequentieverdeling van ziekten en aandoeningen van echtparen, 18-65 jaar*

	<i>Mannen</i>	<i>Vrouwen</i>
Geen ziekte of aandoening	75,8%	74,5%
1 ziekte of aandoening	18,2%	17,3%
2 ziekten of aandoeningen	4,6%	5,8%
3 ziekten of aandoeningen	0,9%	1,5%
4 ziekten of aandoeningen	0,3%	0,7%
5 of meer ziekten of aandoeningen	0,2%	0,1%

Gezondheidsverschillen hebben in het model op twee manieren een invloed op bestedingen. Ten eerste via de verdien capaciteit. Hiervoor worden voor vrouwen en mannen beloningsvergelijkingen empirisch geschat. Het blijkt dat onder vrouwen een ziekte of aandoening niet leidt tot een significante daling van de loonvoet. Voor mannen wordt wel een effect gevonden: een ziekte of aandoening verlaagt de loonvoet met 1,6%. Via het effect van ziekten en aandoeningen op de loonvoet heeft de gezondheidstoestand ook een effect op het besteedbaar inkomen. Ten tweede is er een direct effect van ziekten en aandoeningen op de bestedingen. Dit effect is in het model opgenomen middels equivalentieschalen. Een equivalentieschaal meet het extra inkomen in procenten dat een huishouden waar één of beide partners een ziekte of aandoening heeft/hebben erbij moet hebben om eenzelfde nuts- of welvaartsniveau te kunnen

bereiken als huishoudens waarin beide partners gezond zijn. De equivalentieschalen zijn gedesaggregeerd naar bestedingscategorie. Het aantal ziekten of aandoeningen in de equivalentieschaal geeft een indruk van het verlies in kwaliteit van leven als gevolg van de gezondheidsproblemen. De verslechtering van de gezondheid is niet alleen van invloed op de kwaliteit van leven, maar ook op de kwantiteit of de levensverwachting. Het verlies in kwaliteit van leven door ziekten of aandoeningen is anders voor iemand van 30 jaar dan voor iemand van 70 jaar. De invloed van gezondheidsproblemen op welvaart varieert dus naar verwachting met de leeftijd. Om deze reden nemen we een interactieterm op tussen het aantal ziekten of aandoeningen en leeftijd in de equivalentieschalen.

De technische details van het consumptiemodel en de econometrische technieken zullen wij u besparen.

Hiervoor wordt de geïnteresseerde lezer verwezen naar Groot & Maassen van den Brink (1998).

De uitkomsten van de econometrische analyse geven aan dat gezondheidsvariabelen een zeer significante invloed hebben op het bestedingspatroon. Met name de gezondheidstoestand van de man heeft een significant effect op zijn arbeidsaanbod en op de consumptie van het huishouden.

Met behulp van de coëfficiënten van het huishoudconsumptiemodel kunnen de equivalentieschalen van gezondheid worden bepaald. Deze geven weer hoeveel procent extra inkomen een huishouden waarin één of beide partners een ziekte of aandoening heeft/hebben, moeten krijgen om eenzelfde nuts- of welvaartsniveau te bereiken als een huishouden zonder gezondheidsproble-

men. Daarnaast kan deze extra benodigde compensatie ook in guldens worden uitgedrukt. Deze compenserende variatie geeft het bedrag weer dat een huishouden met gezondheidsproblemen erbij moet hebben om eenzelfde welvaartsniveau te krijgen als een huishouden zonder gezondheidsklachten.

Tabel 2 *Equivalentieschalen van ziekte of aandoening, de extra compensatie nodig voor een huishouden met een gezondheidsprobleem om een zelfde welvaarts-niveau te bereiken als een huishouden zonder gezondheidsproblemen, naar leeftijd en sekse*

<i>Leeftijd</i>	<i>Ziekte of aandoening</i>		
	<i>bij vrouw</i>	<i>bij man</i>	<i>bij beide partners</i>
25 of jonger	0.027	0.059	0.077
25 - 35	0.024	0.037	0.055
35 - 45	0.019	0.015	0.031
45 - 55	0.015	-0.008	0.006
55 - 65	0.011	-0.026	-0.012
Alle leeftijden	0.02	0.014	0.033

In Tabel 2 zijn voor ziekten en aandoeningen van de vrouw en van de man de equivalentieschalen berekend. Gemiddeld moeten vrouwen meer gecompenseerd worden dan mannen voor problemen met de gezondheid. Vrouwen hebben ongeveer 2% en mannen ongeveer 1,4% meer inkomen nodig om gezondheidsklachten te compenseren. Echter, jonge mannen moeten meer gecompenseerd worden dan jonge vrouwen. Op oudere leeftijd geldt het omgekeerde, dan moeten vrouwen meer gecompenseerd worden dan mannen. De equivalentieschalen kunnen ook worden omgerekend

naar geld. Dit is in Tabel 3 gebeurd. Gemiddeld hebben vrouwen 122 gulden en mannen 77 gulden per maand nodig om eenzelfde welvaartsniveau te bereiken als een gezonde vrouw of man. Als beide partners in hetzelfde huishouden gezondheidsproblemen hebben dan heeft het huishouden 197 gulden netto per maand meer nodig om eenzelfde welvaartsniveau te bereiken als een huishouden zonder gezondheidsproblemen. Mannen met gezondheidsproblemen in de leeftijd 25 tot 35 jaar hebben meer geld nodig per maand dan vrouwen met een gezondheidsprobleem in dezelfde leeftijdscategorie. Oudere vrouwen en oudere mannen hebben minder nodig dan jongere vrouwen en jongere mannen.

Tabel 3 *Compenserende variatie voor ziekte of aandoening, de extra compensatie nodig voor een huishouden met een gezondheidsprobleem om eenzelfde welvaartsniveau te bereiken als een huishouden zonder gezondheidsproblemen, naar leeftijd en sekse (in guldens per maand)*

<i>Leeftijd</i>	<i>Ziekte of aandoening</i>		
	<i>bij vrouw</i>	<i>bij man</i>	<i>bij beide partners</i>
25 of jonger	129	262	371
25 - 35	139	210	320
35 - 45	122	92	198
45 - 55	97	-57	41
55 - 65	72	-174	-84
Alle leeftijden	122	77	197

Welke conclusies kunnen we nu uit deze resultaten trekken? De eerste conclusie is dat ziekte en aandoeningen van invloed zijn op het consumptiepatroon van huishoudens

en dat daarmee gezondheidsverschillen een bron van welvaartsverschillen vormen. Een tweede conclusie is dat met name jonge mannen gecompenseerd moeten worden voor hun ziekten of aandoeningen. Vooral voor deze groepen schieten kennelijk de speciale voorzieningen en maatregelen voor mensen met een ziekte of aandoening te kort. Het leeftijdseffect bij mannen is groter dan bij vrouwen.

Voor beleid gericht op gelijkheid van welvaart zou dit betekenen dat huishoudens met gezondheidsproblemen extra financiële ondersteuning behoeven. Dit geldt vooral voor huishoudens met jonge partners.

De Prijs van Stress

In een onderzoek naar de prijs van stress (Groot & Maassen van den Brink, 1998) analyseren wij stress in relatie tot betaald werken. Door de economische benadering die wij hebben gekozen, zijn wij in staat de verschillen in beloning uit te rekenen voor een baan met en een baan zonder stress. Ook geeft het economisch model de mogelijkheid om enkele psychologische theorieën over stress te toetsen. In dit geval gaat het om de 'demand/control' theorie. In de psychologie bestaat er een uitgebreide literatuur over het voorkomen en de effecten van stress. In ons onderzoek bouwen we voort op de economische theorie en zien we stress als een baanrisico. Dat wil zeggen wij gaan er vanuit dat werknemers stress als een ongewenst kenmerk van hun baan zien en dat zij voor een baan met stress in loon gecompenseerd willen worden. In de economische literatuur is er veel onderzoek gedaan naar de afruil tussen geld en risico's van een baan. Stress verschilt van veel andere baanrisico's omdat stress voortkomt uit de interactie tus-

sen de eisen van de baan en de persoonlijkheidskenmerken van de individuele werknemer. Bij de persoonlijkheidskenmerken van de werknemer gaat het dan vooral om hoe de werknemer in staat is met stress om te gaan (copinggedrag). We kunnen verwachten dat werknemers die beter in staat zijn om met stress om te gaan, eerder bereid zijn een stressvolle baan te accepteren dan mensen die dat niet goed kunnen. Dit impliceert dat er sprake is van zelf-selectie, werknemers die beter met stress kunnen omgaan bevinden zich vaker in een baan met stress. In het onderzoek combineren wij de inzichten uit de economische en psychologische theorie tot een economische benadering van baangerelateerde stress. Wij veronderstellen dat werknemers kunnen kiezen tussen een baan met en een baan zonder stress. Deze keuze wordt bepaald door economische factoren - het verschil in beloning tussen banen met en zonder stress - en factoren uit de demand/control theorie (Karasek & Theorell, 1990). De keuze van de baan wordt op deze manier bepaald door de eisen van de baan, de mate van controle over het uitvoeren van de werkzaamheden en de extra beloning die een stressvolle baan oplevert.

De uitkomsten geven aan dat mannen vaker baangerelateerde stress rapporteren dan vrouwen. Bovendien vindt er een behoorlijke compensatie plaats voor de banen met stress. Werknemers in banen met stress verdienen 6 tot 9% meer dan zij verdiend zouden hebben in banen zonder stress. Vanuit een economisch perspectief zouden we kunnen stellen dat baangerelateerde stress niet tot elke prijs vermeden zou hoeven worden. Onze resultaten suggereren dat werknemers financieel beter af zijn in banen met stress vergeleken met banen zonder stress.

Kenmerken van de baan zijn meer van invloed op stress

dan persoonlijke kenmerken. Opleiding en training hebben geen systematisch effect op stress. Alleen werknemers die overschoold zijn, dat wil zeggen meer opleiding hebben dan voor de baan nodig is, ervaren significant minder stress in hun werk.

Slot

Met deze uiteenzetting over de neoklassieke theorie en enkele recente voorbeelden van empirisch onderzoek, wil ik duidelijk maken dat er in uw leven voortdurend economisch gedrag plaats vindt. Meer dan uzelf waarschijnlijk veronderstelt. Als emoties opgevat kunnen worden als belangenbevrediging en individueel gedrag als het streven naar zoveel mogelijk geluk, dan is, ondanks de contextuele beperkingen, alles economie.

Leden van het College van Bestuur, Leden van de Benoemingsadviescommissie, Hooggeleerde Oskam,
In Nederland zijn een aantal monodisciplinaire leerstoelgroepen die zich vanuit de arbeidsmarkteconomie bezighouden met de micro-economie van het huishouden. Geen van de leerstoelen is echter zoals de Wageningse Leerstoel toegespitst op de Economie van het Huishouden en ingebed in een multidisciplinaire omgeving, waarin zowel Sociologie van het Huishouden als Huishoudtechnologie aanwezig zijn. Dat maakt dat de leerstoelgroep en de sectie Huishoud- en Consumentenstudies een unieke plaats in Nederland innemen. Ik dank u voor het feit dat u binnen de Landbouwniversiteit Wageningen en binnen het Kenniscentrum Wageningen deze uniciteit erkent door met mijn benoeming opnieuw invulling te geven aan de leerstoel Economie van het Huishouden. Ik dank u voor het in mij gestelde vertrouwen.

Hooggeleerde Groot, beste Wim,

Deze week is het zeven jaar geleden dat wij onze zeer intensieve samenwerking zijn gestart. Een intensieve, succesvolle, productieve en creatieve samenwerking. Dit heeft geresulteerd in - kort na onze promoties - onze benoemingen tot hoogleraar, in het omvangrijke NWO onderzoeksprogramma 'Scholing, arbeidsmarkt en economische ontwikkeling', een groot aantal derde geldstroomprojecten, een vijftal boeken, bijdragen in dagbladen en vele artikelen in nationale en internationale tijdschriften. We koersen altijd aan op onze doelen, luchtzakken, turbulenties en scheurtjes in het materiaal daargelaten. Zonder jou is het binnen en buiten de universitaire gemeenschap kleurloos. Volgende week gaan de volgende zeven jaar in.

*Leden van het Departement Economie en Management,
Hooggeleerde Kuyvenhoven,*

Wij staan aan de vooravond van veranderingen. Veranderingen die de primaire taken van de Landbouwuniversiteit, onderwijs en onderzoek, ten goede moeten komen. Daarvoor zijn discussie, samenwerking en respect noodzakelijke voorwaarden. Dat zal de inzet zijn van de Leden van de Leerstoel Economie van het Huishouden. Ik hoop dat de Dreijenborch en de Leeuwenborch elkaar naderen zoals 'Birnam Wood do come to Dunsinane' in Shakespeares MacBeth.

*Leden van de Sectie Huishoud- en Consumentenstudies,
Hooggeleerde Niehof, Hooggeleerde Terpstra,*

U heeft een aantal hoogleraren zien komen en gaan. Uw bereidwilligheid mijn aanwezigheid en inbreng te aanvaarden is verwarmend. De huidige doelen van het

wetenschappelijk onderzoek en onderwijs, kleinschaligheid, maatschappelijke betrokkenheid en multidisciplinariteit zijn in uw groep verenigd.

In de horeca wordt gesproken over 'schaamschotten' als afscheidingen tussen ruimtes worden bedoeld. Het is daar uitdrukkelijk niet de bedoeling over deze 'schaamschotten' heen te kijken. In waarlijk multidisciplinair onderzoek is het juist een taak deze schotten te slechten. Alleen degenen die zich inzetten om multidisciplinair onderzoek uit te voeren, weten dat het niet alleen een kwestie van het slechten van de schotten is maar ook van geduld, respect, doorzettingsvermogen en enthousiasme. Ik hoop het allemaal bij u te vinden.

Leden van het Onderzoeksproject 'SCHOLAR' aan de Universiteit van Amsterdam,

Door de aanvaarding van het ambt van hoogleraar in Wageningen ziet u mij, als programma-coördinator van het NWO prioriteitprogramma 'Arbeidsmarkt, Scholing en Economische ontwikkeling' minder dan ik zelf wens. Uw kracht is echter zelfstandigheid, wetenschappelijke creativiteit en productiviteit. Wim Groot en ik zullen alles doen om juist die eigenschappen de ruimte te geven. Vier van u kennen de Landbouwniversiteit en de sectie Huishoud- en Consumentenstudies als (voormalig) wetenschappelijk medewerkers van nabij. Dat scheidt een band tussen verleden, heden en toekomst.

Dames en Heren Studenten,

Met een aantal van u heb ik in een tweetal vakken kennis gemaakt. Als studenten Huishoud- en consumentenwetenschappen heeft u voor op andere studenten dat u de taal leert uit verschillende wetenschapsgebieden. U

bent daardoor in staat met velen te communiceren. Dat u dat gemakkelijk afgaat, heb ik al gemerkt. Dat belooft veel voor de toekomst. De leerstoelgroep Economie van het Huishouden zal met veel inzet een nieuwe impuls geven aan het onderwijs en onderzoek in Huishoud- en Consumentenstudies.

*Ton, Sanne, Diederick, Harrie, Familie, Vrienden,
Kennissen en Belangstellenden oftewel Huishoudens
van Nederland,*

Zonder uw gedrag, uw preferenties, uw partnerkeuzen, uw problemen, uw zorg, uw emoties, uw inkomsten en bestedingen, uw verschillen en overeenkomsten, uw tolerantie, uw humor en vooral uw liefde zou ik hier niet staan. Ik ben u in alle opzichten dank verschuldigd.

Wittgenstein gaf aan zijn 'Tractatus logico-philosophicus' het motto mee: en alles wat men weet, niet alleen heeft horen ruisen en bruisen, kan in drie woorden worden gezegd.

'Alles is Economie'

Ik heb gezegd.

Literatuur

Becker, G. S. (1996), *Accounting for tastes*, Harvard University Press, Cambridge.

Bound, J. (1991), 'Self-reported versus objective measures of health in retirement models', *Journal of Human Resources* 26, pp. 106-138.

Deaton, A.S. & J. Muellbauer (1980), *Economics and Consumer Behavior*, Cambridge University Press, Cambridge.

Elster, J. (1998), 'Emotions and Economic Theory', *Journal of Economic Literature*, Vol. XXXVI, pp. 47-74.

Fox, C.R. & A. Tversky (1995), 'Ambiguity and Comparative Ignorance', *Quarterly Journal of Economics*, 110 (3), pp. 585-603.

Frijda, N.H. (1986), *The Emotions*, Cambridge University Press, Cambridge.

Groot, W. & H. Maassen van den Brink (1996), 'Glass Ceilings or Dead-end: Job Promotion of women and men compared', *Economics Letters*, 53, pp. 221-226.

Groot, W. & H. Maassen van den Brink (1996), *Het Rendement van Kinderopvang*, Ministerie van Volksgezondheid, Welzijn en Sport, Den Haag.

Groot, W. & H. Maassen van den Brink (1997), *Arbeidsmarktflexibiliteit en Scholing van Oudere Werknemers*, Delwel/Welboom, Den Haag/Amsterdam.

Groot, W. & H. Maassen van den Brink (1997), *Verlate Uittreding, oorzaken van uittreding uit het arbeidsproces ruim na de geboorte van het eerste kind*, VUGA Uitgeverij B.V., Den Haag.

Groot, W., H. Maassen van den Brink & E. Plug (1998), 'Calculating the value of life by an income evaluation approach', *Scholar Discussion Paper, nr. 3/98*, University of Amsterdam, Amsterdam.

Groot, W. & H. Maassen van den Brink (1998), 'The Price of Stress', *Journal of Economic Psychology*, forthcoming.

Groot, W. & H. Maassen van den Brink (1998), 'Health and Household Labor Supply', *Scholar Working Paper Series, nr. 5/1998*, University of Amsterdam, Amsterdam.

Groot, W., H. Maassen van den Brink & E. Plug (1998), 'The Costs of Mental and Physical Distress', *Scholar Working Paper Series, nr. 4/1998*, University of Amsterdam, Amsterdam.

Groot, W. (1998), *Hebben we zorg genoeg?*, Inaugurele rede, Universiteit van Maastricht, Maastricht.

Hagenaars, A.J.M. (1988), *Huishoudens in de Economie*, Inaugurele rede, Stenfert Kroese, Leiden.

Hagenaars, A.J.M. & S.R. Wunderink-Van Veen (1990), *Soo gewonne, Soo verteert, Economie van de huishoudelijke sector*, Stenfert Kroese, Leiden.

Hoog de, K. e.a. (1998), *Armoede onder boeren in Nederland, Beschrijving Onderzoeksproject*, Sectie Huishoud- en Consumentenstudies, Landbouwwuniversiteit Wageningen, Wageningen.

Kahneman, D. & A. Tversky (1996), 'On the reality of cognitive illusion's, *Psychological Review*, Vol. 103 (3), pp. 582-591.

Karasek, R. & T. Theorell (1990), *Healthy Work: stress, productivity and the reconstruction of working life*, Basic Books, New York.

Klant, J.J., (1978), *De logische structuur van economische theorieën*, Stenfert Kroese, Leiden.

Koele, P. & J. van der Pligt (1993) (red), *Besliskunde in de Psychologie*, Uitgeverij Boom, Amsterdam.

Kooreman, P. (1992), *Huishoudens in het brandpunt van de economie*, Inaugurele rede, Landbouwwuniversiteit Wageningen, Wageningen.

Kooreman, P. & S. Wunderink (1997) *The Economics of Household Behavior*, McMillan Press Ltd., London.

Maassen van den Brink, H. (1994), *Female labor supply, child care and marital conflict*, Amsterdam University Press, Amsterdam.

Maassen van den Brink, H. & W. Groot (1994), 'The Welfare Costs of Marital Conflict', *Journal of Economic Psychology*, 15, pp. 46-486.

Maassen van den Brink, H. & S. Gustafsson (1995), '*Het individu en zijn vrouw*' In: *Feminisme en Wetenschap*, Prometheus/Teleac, Utrecht/Amsterdam.

Maassen van den Brink, H., S. Gustafsson & W. Groot (1996), *Kinderopvang tussen markt en overheid*, Uitgeverij Welboom, Amsterdam/Den Haag.

Maassen van den Brink, H. & W. Groot, (1997), 'A Household production Model of Paid labor, Household Work and Child Care', *De Economist*, 145, no. 3, pp. 325-343.

Maassen van den Brink, H., W. Groot, K. de Hoog, J. van Ophem, E. Plug, S. Zwart, (1998), '*Poverty and Health of Households in the Agriculture Sector in the Netherlands*', work in progress.

Maassen van den Brink, H. & W. Groot (1998), '*De Nederlandse Emancipatie Index, Monitor Onderzoek van de Sociaal-Economische positie van vrouwen en mannen*', Rapport Ministerie van Sociale Zaken en Werkgelegenheid, Den Haag, forthcoming.

Mazeland, M.P. (1987), '*C.W. Visser en de Wageningse Huishoudkunde*', Rapporten Huishoudkunde nr. 2, Landbouwniversiteit Wageningen, Wageningen.

Ophem van, J.A.C. (1998), *'Recent Developments in Health care in the Netherlands and their Implications for Facility Management'*, Proceedings Euro Facility Management, IFMA, World Workplace 1998, Brussels.

Plug, E. (1997), *Leyden Welfare and Beyond*, Thesis, Thesis Publishers, Amsterdam.

Rabin, M. (1998), 'Psychology and Economics', *Journal of Economic Literature*, Vol. XXXVI, pp. 11-46.

Rouwendal, J. & P. Rietveld (1994), 'Changes in Commuting Distances of Dutch Households', *Urban Studies*, 31, pp. 1545-1557.

Tversky, A. (1992), 'Choice in context: Tradeoff Contrast and Extremeness Aversion', *Journal of Marketing Research*, Vol. 29(3), pp. 281-295.

Tversky, A. & C.R. Fox (1995), 'Weighting risk and uncertainty', *Psychological Review*, Vol. 102(2), pp. 269-283.

Velzen van, S., H. Oosterbeek & J. Sonnemans (1998), *'On Trust and Exploitation'* Paper presented at the 12th Annual Meeting of the ESPE, Amsterdam.

Willis, R. (1971), *The economic determinants of fertility behavior*, PhD dissertation, University of Washington.

Willis, R. (1973), 'A new approach to the economic theory of fertility behavior', *Journal of Political Economy*, 81, pp. 203-223.

Witgenstein, L. (1961), *Tractatus logico-philosophicus*,
Routledge, London.